

БОРБЕ ГРУПЕ У ПЕРИОДУ МАЈ-АВГУСТ 1944. ГОДИНЕ

Ситуација у Црној Гори пред почетак ових борби

Почетком маја Њемци и четници су успоставили релативно јака обезбјеђења дуж пута Даниловград - Чево - Цетиње. На дијелу територије Љешанске и Катунске нахије коју су задржали под контролом, добрим дијелом су мобилисали за војску способно људство, терористичке партизанске породице, од којих су неким у Катунској нахији спалили и куће. Одбрану Никшића и мањих гарнизона у залеђу Боке Которске ојачавали су, обнављајући бомбардовањем порушене објекте. Али ни на једном правцу нијесу испољавали офанзивне намјере. Тиме су потврђивали да ни њихова упорност при овладавању путевима Даниловград - Никшић и Даниловград - Чево - Цетиње није била мотивисана толико жељом и потребом да се тим путевима користе, иако су им били потребни, колико неопходношћу да обезбиједи главну комуникацију Подгорица - Цетиње - Бока Которска, којом су тих дана превозили неке своје трупе из Грчке за Италију.¹

Окосницу поменутих обезбјеђења као и посада гарнизона и даље су чинили Њемци из састава 181. дивизије, али су у њима бројно били у знатно већој мјери заступљене националистичке, у првом реду четничке јединице. Њемци пак, нијесу имали снага за неке офанзивне подухвате, а четници су поново запали у озбиљну кризу. Њихова пропаганда била је усредсређена на величање њемачко-четничке офанзиве у Санџаку и Васојевићима, потпомогнута из Подгорице и, у вези с тим, наговјештаја да ће се Црна Гора и Санџак припојити Недићевој Србији. Слом те офанзиве, међутим, још једном је срушио њихове планове. А кад је 6. маја, приликом бомбардовања Подгорице, од савезничке авијације погинуо мајор Ђорђевић Лашић, са своја 32 официра, четнички покрет је поново обезглављен и дезоријентисан² То га је још више бацило у наручје Њемаца, за које је везао свој опстанак. Због потпуне савезничке превласти у ваздуху, многи четници су избјегли из Никшића, Грахова и околних гарнизона да би, кријући се по шумама и шкриповима око својих села, покушали да спасу главу. Истина, међу њима је било и оних који су, користећи такву ситуацију, настојали да илегално раде на слободној територији, како би се у случају офанзивних дејстава својих снага и сами активирали у партизанској позадини.

У таквој ситуацији Павле Ђуришић је средином маја поново отпутовао за Београд да се с Миланом Недићем договори о даљој сарадњи. Поред Недића он је посјетио и опуномоћеника министарства спољних послова рајха Нојбахера

1

Зборник докумената, III, 7, 244.

2

1 Исто.

1 Јово Ђукановић је 9. маја извијестио фелдкоманданга генерала Кајпера да морал националиста из дана у дан пада и после бомбардовања Никшића и Подгорице скоро је раван нули. Постоји опасност да се и посљедњи остаци националиста рападу (Р. Пјавић, н. д., 469).

и њемачког команданта за Југоисток фон Вајкса. Том приликом договорено је да се формира Црногорски добровољачки корпус, јачине 5.000 војника, који би био под командом Српског добровољачког корпуса, а Недић и Њемци би га снабдијевали храном и ратном опремом. Павле Ђуришић је тада постављен за заменика команданта Српског добровољачког корпуса и унапријеђен је у чин потпуковника. По повратку у Санџак он је отпремио посебну делегацију која ће се бринути о превозу обећане помоћи. Почетком јуна стигла је прва пошиљка од десет вагона жита и три вагона ратне опреме, као и 20 камиона за пребацивање овог материјала од Рашке до Пријепоља. Током јула стигле су и друге пошиљке.

У првој половини јуна почело је формирање добровољачког корпуса, који је требало да има три пука: Шести у Пријепољу, образован од дијела санџачких четника и остатака јединица из андријевичког и беранског среза, прикупљених код Подгорице; Седми у Пљевљима, од главнине санџачких четника и Осми код Подгорице, од четника и присилно мобилисаних младића из срезова Подгорица, Даниловград и Никшић. Када је завршио припреме за формирање прва два, средином јуна, Павле Ђуришић је кренио за Црну Гору, да би формирао 8. пук.

Његов повратак у Црну Гору извршен је још и у складу са захтјевом Драже Михаиловића, који у први мах није био задовољан оваквим Павловим везама с Њемцима. Сматрао их је, наиме, незгодним због односа са Енглезима.³ Стога је захтијевао да команду над санџачким четницима Павле препусти неком од својих потчињених, а сам да иде у Црну Гору и преузме дужност коју је раније имао Ђорђије Лашић.

По повратку у Црну Гору, Павле Ђуришић је у Подгорици посјетио пуковника Форвела, а 24. јуна и генерала Кајпера и његове сараднике на Цетињу. Свима је изјавио да ће се у Црној Гори задржати кратко вријеме да би формирао 8. пук и сачекао њемачко оружје и опрему. Истовремене је предузео мјере око реорганизовања четничких снага у Црној Гори и Боки.

Четничке снаге су поново стављене под двије команде: једну за Црну Гору и Боку (командант мајор Блажо Гојнић) а другу за Стари Рас (командант Радоман Рајлић). У оквиру ових команди, јединице су организоване у групе корпуса. Тако су у старој Црној Гори и Боки прву групу корпуса сачињавали: Ловћенски, Црмничко-приморски и Бококоторски корпус (командант Бошко Петричевић). Ловћенски корпус (командант Јово Ђукановић) требало је да има четири бригаде; Црмничко-приморски (командант Василије Мировић) двије, а Бококоторски (командант Ђорђе Радмиловић) такође двије бригаде.

Друга група (командант Васо Вукчевић) имала је Зетски и Острошки корпус. Зетски (командант Новица Лазовић) обухватао је јединице из среза подгоричког и требало је да има три бригаде, а Острошки (командант Никола Чановић) у срезу даниловградском, такође три.

3

Током Павловог боравка у Београду, у „Новом времену“ је објављена његова изјава и слика с Недићевим министром Олћаном. Дражина Врховна команда је због овога замјерила Павлу и упозорила га да јој овако јавном сарадњом с Њемцима и Недићем не прави неприлике, јер иза тога долазе отворени напади Радио-Лондона (Зборник докумената, XIV, 3, 161, примедба 14 и 165, депеша Рам-Рама, 110, од 24. маја 1944).

Трећа група имала је Никшићки корпус од три бригаде (командант Марко Радуновић) и Дурмиторски корпус од двије (командант Иван Ружић).

Ова формација, у ствари, остала је само на папиру. Требало је да буде тајна за окупатора, а да се легализује у тренутку одступања Њемаца, до тада, све постојеће јединице требало је да функционишу по старој формацији.

Због тога што је требало времена да се јединице реорганизују и среде од тешких удараца које су до тада претрпјеле, Павле Ђуришић је одлучио да избегава замашније операције против партизана док се не припреми нека одлучујућа акција.⁴

Ситуација на слободној територији Среза никшићког није била особито добра, углавном због економских тешкоћа. Прва команда подручја корпусне војне области која је обухватала Никшићки и Шавнички срез, извијестила је штаб 2. корпуса НОБЈ 10. маја да је срез никшићки и економски исцрпљен „до максимума“. Жита уопште није било, сјетва је такође подбацила, а војску је требало хранити. „Народ даје све што има и не жали што даје. Али нема се одакле више дати“.⁵

Команде војних јединица су сматрале да им органи народне власти не излазе довољно у сусрет па су се понекад и саме снабдијевале на терену.⁶ Ти „неуобичајени кораци“, како их је окарактерисала команда подручја, имали су лошег одјека у народу. Користила их је непријатељска пропаганда, истичући да су партизанске јединице у веома лошем стању, тако да ће морати поново да иду у Босну. Енглези ће помоћи Балкан, а ускоро треба авионима да пребаце краљевску династију у земљу. И Србија ће помоћи у храни. Све је то утицало да је мобилизација за партизанске јединице у срезу била у застоју.

Слом немачко-четничке офанзиве у Санџаку и бомбардовање Никшића, Подгорице и других црногорских градова дјеловали су отрежњавајуће. Народ, који је и иначе у већини био на страни НОП-а, све више је стицао увјерење да Њемци и четници, снагама којима сада располажу, нијесу у стању ништа озбиљније да предузму против партизанских јединица. Огромна већина народа потпуно је увјерена у нашу побједу, извјештавао је обавјештајни официр Приморско оперативне групе штаб 2. корпуса 12. маја.⁷

Штаб ПОГ-а и команда подручја трудили су се да ускладе међусобне односе и односе са органима народне власти и снабдијевање јединица како-тако

4

к Детаљније о томе: Р. Пајовић, н. д., 471-483.

5

l Зборник докумената, III, 7, 243.

6

У извјештају о бројном стању и стању исхране, штаб ПОГ-а је 10. маја извијестио: „Исхрана јединица вршена је једино преко народноослободилачких одбора и команди мјеста на терену. Реквизицији се приступило од стране војске само у случају гдје није било одбора или гдје су били ови сасвим неактивни а војска није смјела да гладује...“

Резерви хране нема. Једино VI црногорска бригада има хране у резерви само за један дан...

Са одјећом и обућом стоји се врло слабо. Чарапе су добијене од АФЖ среза никшићког а опанци већином од заклане крупније говеди...

Од савезника до сада није добијено никаког материјала (АВИИ, к. 397, ф. 1, бр. 1).

Зборник докумената, III, 7, 244.

уреди, а сви су захтијевали од штаба корпуса да некако побољша ову ситуацију, јер од свог формирања Група није била ништа добила од корпусне интендантуре.

Јединице Групе, са неухрањеним људством, недовољно снабђеним ратном опремом, нарочито без тешких оруђа а и с мало муниције, лоше одјевеним, без добре обуће, па и с доста малим бројним стањем, нијесу представљале велику борбену снагу.⁸

Крајем априла штаб 29. херцеговачке дивизије добио је директиву Врховног штаба, према којој је ова дивизија требало више да се ангажује на комуникацијама између Сарајева и Мостара. У вези с тим командант дивизије пуковник Владо Шегрт отпутовао је у Горњу Морачу, како би се тамо са штабом 2. ударног корпуса договорио о мјерама које треба предузети да се ова директива спроведе. Тамо је поред осталог одлучено да се 12. бригада 29. дивизије из рејона Грахова и Вилуса у Црној Гори, пребаци у Херцеговину.⁹

Њене јединице је требало да смијене дјелови Приморске оперативне групе, која је тим поводом извршила нов распоред својих снага. Тако су два батаљона 6. црногорске бригаде (1. и 4) и батаљони Ловћенског одреда остављени у Катунској нахији за дејство према непријатељским снагама на путу Даниловград - Чево - Цетиње и у правцу Његуша. Два преостала батаљона 6. бригаде, 4. батаљон 2. далматинске бригаде и Никшићки одред ангажовани су на затварању праваца који из Никшића воде ка Шавнику, Пиви у Трубјели. Главнина 2. далматинске бригаде и бокелски батаљони, требало је да смијене 12. херцеговачку бригаду и да се из рејона Грахова и Вилуса оријентишу ка Црквицама и Кривошијама.¹⁰

Такву оријентацију наметала је потреба да се разбију четничке снаге на прилазима Боке и Конавала, које до сада нијесу претрпјеле озбиљније ударе. То је требало да омогући попуна бокелских батаљона и 2. далматинске бригаде. Али су на овакву оријентацију утицали и економски разлози, јер је проширење

⁸

Командант ПОГ-а извјестио је депешом 6. маја штаб 2. корпуса да 2. далматинска бригада, по списку, с Талијанима има 842 борца, наоружана са: 6 тешких митраљеза, 8 шараца, 37 пушкомитраљеза, 2 тешка и 4 лака минобацача, једном противколском пушком и 539 пушака. Муниције је имала: за сваки митраљез по 2000, на пушкомитраљез по 160 за пушке само по 16 метака, за противколску пушку 40 метака, за тешке бацаче 41 а за лаке 92 гранате. Ручних бомби свега 175.

Шеста бригада, по списку, са Талијанима има 950 бораца од којих у расходу 136. Митраљеза је имала 10, шарац 1, пушкомитраљеза 35, тешких минобацача 3, лаких 4, противколске пушке 2 и пушака 587; Мина за тешке бацаче 19, за лаке 65, за митраљеза по 1300, а за пушкомитраљезе по 250 метака, за противколску пушку 92 а на борца само по 19 метака. Ручних бомби је било 88. Бокелски батаљони су имали 132 борца, од којих 16 у расходу. Митраљеза су имали 2, шарац 1 и пушкомитраљеза 4, пушака 91 и 11 машинки. За митраљезе су имали по 650, за пушкомитраљезе по 900 метака, а за борце по 21 метак. Ручних бомби било је 67 (Књига депеша штаба 2. корпуса -пријемна, АВИИ, к., 397, ф. 3, бр. 5-10).

Међутим, три дана касније командант ПОГ-а је, такође депешом (иста књига) послао исправку: „Бројно стање Шесте бригаде које смо вам јавили не одговара садашњем стању због алкавости вођења бројног стања. Ово смо провјерили по батаљонима... Знамо тачно да VI бригада има за положај 450 бораца. Њена попуна је због овога врло нужна и хитна са најмање 200 бораца.”

⁹

Д. Комненовић, М. Кресо, н. д. 226, 227.

¹⁰

Зборник докумената, III, 7, 246, извјештај штаба Приморске оперативне групе Обр. 59, од 15. маја 1944.

слободне територије могло да олакша снабдијевање јединица. Међутим, штаб Групе је уочавао да су оваквим распоредом његове јединице много развучене. Због тога, да би се Група могла усмјерити на главни правац, према Приморју, штаб је сматрао да га треба ослободити обавезе да држи Никшић у блокади и контролише путеве Даниловград - Никшић и Даниловград - Чево - Цетиње. Замолио је штаб 2. корпуса да на та два правца упуте неке друге јединице, како би Група могла да дејствује прикупљенијим снагама, а да јој позадина и лијеви бок буду добро обезбијеђени.

Главнина 2. корпуса, међутим, у то вријеме била је ангажована на десној обали Лима и није била у могућности да оваквом захтјеву удовољи. Због такве, у неку руку патпозиције, на подручју Приморске оперативне групе током маја а и касније, није било замашнијих операција. Ограничена дејства и с једне и с друге стране више су имала карактер активне одбране.

Борбе током маја и јуна на подручју Никшић, Вилуси, Билећа

Друга далматинска бригада оставила је 4. батаљон на положајима Стуба - Кулина, према Никшићу, а пошто је главнином и бокелским батаљонима смијенила 12. херцеговачку бригаду, 2. батаљон је, са положаја с. Пиштети - Драшкорица (триг. 1323) оријентисан ка Грахову, док су 1, 3. и 5. батаљон и 1. и 2. бокелски, добили задатак да одбаце четничке снаге са линије Ластва - Скочгрм - Нудо. Како су били доста развучени, на испресијецаном земљишту, батаљони су углавном самостално дејствовали. Ипак, њихов напад је био успјешан. Четници су одбачени ка селу Ораховцу, а сјутрадан ка Коњском, одакле су се повукли за Требиње. Трећи батаљон је тада размјештен на положају Криво (к. 820) - с. Нецвијеће - Дуб (к. 547) - Кокотовица (к. 793), а два бокелска батаљона код села Жељева. Тако је затворен правац Требиње - Вилуси с обје стране Требишњице. Први батаљон 2. бригаде, из рејона Коњског, оријентисан је према Грабу и путу Требиње - Граб, а 5. батаљон, из рејона Нудола, према Бијелој гори и Грахову. У овим борбама 2. бригада је имала једног мртвог и једног рањеног борца, а непријатељски губици су цијењени на 8 мртвих и 7 рањених.¹¹

Наредна неколика дана није било борби. Јединице су вршиле само патролну службу и извиђање уз редовну обуку људства, да би се одмориле и мало средиле, пошто је и снабдијевање на новој просторији било нешто боље. Овај терен, наиме, није био економски исцрпљен колико онај око Никшића. Седамнаестога маја 1. батаљон је повучен у Г. Спилу, у резерву, а два дана касније 2. батаљон пребачен у Копилов До, сјеверно од Грахова. Први бокелски батаљон је пребачен у рејон Рајевићи, Омутић, Граховац, према Грахову, док је 2-ги задржан у Ораховцу, оријентисан према Коњском.

Избијање дјелова Приморске оперативне групе у долину Требишњице и на пут Требиње - Граб, забринуло је окупаторске, усташке и четничке снаге у Требињу. Због тога су углавном четници током друге половине маја чинили више

11

Дневник 2. бригаде, 756-757; О. Егић, н. д., 24; Б. Обрадовић, н. д. 240.

покушаја да ове дјелове одбаце и Требиње ослободе притиска партизанских снага. А тежња да поново окупирају Вилусе, важну раскрсницу на путевима Никшић (Грахово) - Требиње, односно Билећа, за њих је била трајна иако је у овој ситуацији изгледала тешко остварива.

Први покушај да одбаци 3. батаљон са десне обале Требишњице, из рејона Нецвијеће, Крило, учинила је Вучедолска бригада са 400-500 четника, 19. маја. Трећи батаљон је, међутим, успио да ову њихову најмеру осујети. Четници су одбачени ка Требињу. Имали су 2 мртва и 7-8 рањених, док 3. батаљон није имао губитака.¹² Слични покушаји снагама отприлике исте јачине, учињени су 21. и 24. маја, али такође без успјеха. Двадесет осмог маја, пак, предузеле су напад јаче снаге (њемачке, четничке и усташке, око 600-700 војника), снажно подржане артиљеријом. Борбе су вођене читав дан. Али је 3. батаљон спреман дочекао и овај напад и одбио непријатеља.¹³

Двадесет петог маја је 4. батаљон 2. бригаде пребачен у Вилусе, а наредног дана у Ластву, да би, у случају потребе, појачао одбрану од Требиња. Трећи батаљон је спустио дио снага у Жељево које су раније држали бокељски батаљони.

Први батаљон је 20. маја враћен у Коњско, да би сјутрадан, организовао напад на четничке снаге у рејону с. Орашја и код Граба. Непријатељ је протјеран.

Наредног дана, 1. батаљон је спријечио четнике да поврате Граб, а затим се и сам спустио на комуникацију Требиње - Граб.¹⁴

Двадесет осмог маја, извиђачки дјелови овог батаљона су учили моторизовану њемачку колону у покрету од Груде ка Грабу. Батаљон се тада спустио ка Мрцинама и ту организовао засједу, у коју је упала њемачка колона. Том приликом су погинула 22 њемачка војника и 3 официра, а рањено око 40 војника. Уништен је један камион, заплијењена су два минобацача 81 мм са 100 граната, 2 „шарца“ са 7000 метака, 3 машинке, 2 „парабелума“ и више друге опреме и оружја, Батаљон није имао губитака.¹⁵

Тога дана 1. батаљон се појавио на граници Конавала. Први пут се повезао са партијском организацијом Конавала и Конавалским партизанским одредом, који му је и садејствовао у овој успјешној акцији. То је било веома значајно нарочито за даљи успјешан рад овог одреда.¹⁶

Непријатељске снаге из Требиња нијесу одустајале од намјере да одбаце дјелове бригаде из долине Требишњице. Удружене њемачке, усташке и четничке снаге, њих око 600-700 војника, подржане артиљеријом из рејона Арсланагића Моста, поново су нападе 3. батаљон 29. маја. Вођене су веома тешке борбе, које

¹²

Дневник 2. бригаде, 761; О. Егић, н. д., 242-243; Зборник докумената, XIV, 3, 165.

¹³

О. Егић, н. д. 246; Б. Обрадовић, н. д. 243.

¹⁴

Дневник 2. бригаде, 762.

¹⁵

У депеши команданта ПОГ-а, Радомира Бабића од 30. маја (наведена књига депеша) каже се: „Ми смо имали једног рањеног“.

¹⁶

О. Егић, н. д., 245-246; Б. Милинковић, н. д. 254.

су се продужиле и током наредне ноћи и сјутрадан. У току 29. маја 4. батаљон је требало да посједне положај Крило - Рикало (к. 915), да би се 3. батаљон повукао и мало одморио, али је и 4 батаљон тога дана уплетен у борбе око Коњског, пошто је 1. батаљон пребачен у Г. Ластву. Послије много напора 3. батаљон је 30. маја одбио непријатељев напад, па је смјена извршена ноћу 30/31. мај. При том је 4. батаљон био неопрезан. Наиме, 31. маја, у поновљеном нападу, непријатељ је успио да овај батаљон одбаци с положаја, да му избаци из строја 10 бораца, од којих је 6 погинуло и заплијени два пушкомитраљеза. Морао је да интервенише штаб бригаде. Привукао је пратећи вод и повео 4. батаљон у противнапад, па је тако непријатељ протјеран ка Требињу. Цијенило се да је само 3. батаљон тих дана нанио непријатељу губитке од 29 мртвих, 50 рањених и 1 заробљеног, док је сам имао 2 рањена и 1 нестали борца.¹⁷ Тако су остали неуспјешни сви покушаји иначе веома јаког непријатеља да одбаци 2. далматинску бригаду из овог рејона.

Имајући стално у виду задатак да главним снагама дејствује ка Кривошијама и Конавлима, штаб 2. далматинске бригаде цијенио је да би у овој ситуацији продори на тим правцима били веома ризикантни ако би релативно јаки гарнизони Требиње и Грахово остајали бригади на боковима и у позадини. Због тога се крајем маја обратио штабу 29. херцеговачке дивизије с молбом да снаге ове дивизије врше што јачи притисак на Требиње „уколико нијесу добиле неке важније задатке.“¹⁸

Штаб 29. дивизије сматрао је међутим да му већу тешкоћу причињава релативно јак четнички гарнизон у Билећи. „Нападачки расположен“ овај гарнизон пркосно се држао готово у средишту слободне територије дивизије и, везујући њене јаке дјелове, онемогућавао јој слободу маневра. У другој половини маја, ојачана 12. бригада је донекле успјела да овај гарнизон паралише, у чему јој је ишла наруку активност 2. далматинске бригаде према Требињу и Грабу. Због тога је штаб дивизије закључио да је у овом тренутку најцјелисходније било да ослободи Билећу, сопственим снагама и дијелом 2. далматинске бригаде.¹⁹

У ствари, такав су договор постигли командант 29. дивизије пуковник Владо Шерт и командант Приморске оперативне групе потпуковник Радомир Бабић. Они су оцијенили да би се ослобођењем Билеће фронт 29. дивизије осјетно скратио и тиме се створили услови за појачан притисак на Требиње, ради даљег успјешног дејства Приморске оперативне групе.

Тако је од главнине 12. херцеговачке бригаде образована колона за напад на Билећу са сјеверне и сјеверозападне стране, а 1. и 3. батаљон 2. далматинске бригаде и 3. батаљон 12. херцеговачке, као посебна колона под командом команданта 2. бригаде мајора Егића, требало је да нападају са источне и јужне стране. Други батаљон 2. далматинске и 1. батаљон 10. херцеговачке бригаде,

¹⁷ О. Егић, 244-247; Б. Обрадовић, н. д., 267-269; Б. Милинковић, н. чл., 254.

¹⁸ Зборник докумената, 111/10, 54.

¹³⁶ Д. Комненовић, М. Кресо, н. д., 230, 240-241.

у рејону Моско, затворили би правац од Требиња. Предвиђено је да напад почне 31. маја у 22.30 часова.²⁰

Први и 3. батаљон 2. далматинске бригаде прикупили су се код Пилатоваца и Мокрог Дола 31. маја, а 4. батаљон 12. бригаде нешто сјеверније. По заповијести команданта колоне, 4. батаљон је добио задатак да напада Билећу са источне стране, преко села Делеуше; 1. батаљон са југоисточне стране, преко села Мрежица, а 3. батаљон са југа, преко Влаиње и Логора. Требало је да разбију четничке снаге на спољној линији одбране, а онда концентричним нападом савладају посаду у самом граду.

Билећу је бранило око 600 четника Билећке и Вучедолске бригаде.²¹

Напад је почео у одређено вријеме и спољна одбрана града је релативно брзо савладана. Међутим, напад на сам град није успио.²² У ствари, само 3. батаљон 2. далматинске бригаде успио је да продре у град.²³ Обрад Егић чак наводи да је овај батаљон заузео пола града. Али, пошто напад осталих није успио, непријатељ се снажном ватром обрушио баш на 3. батаљон. Како се дан приближавао, штаб дивизије је одлучио да јединице повуче из котлине, јер би по дану биле сувише изложене непријатељској ватри, па да се са околних брда припреме за нови напад следеће ноћи.²⁴

До поновног напада ипак није дошло. Непријатељу је, изгледа, било много стало до Билеће, па је јаким снагама интервенисао да би спасао њен гарнизон. Прво се вратило око 300 четника Билећке бригаде из рејона Љубиња. Други и 3. батаљон 12. бригаде одбацили су их код Осми^а-гомиле и Тисца, али су они заобилазним путем, преко Шобадина, ипак успјели да стигну у Билећу.²⁵ Било је наговјештаја да њемачке, четничке и усташке снаге стижу од Стоца и Невесиња. Због тога је штаб 29. дивизије одлучио да напад не понавља, пошто су изгледи на успјех били сасвим слаби. Иако није успио, овај напад је посредно олакшао ситуацију Јужнохерцеговачког одреда.

Први и 3. батаљон 2. бригаде су задржани у Пилатовцима и Мокром Долу; 2. батаљон 2. бригаде у Добром Долу, ради затварања правца од Требиња и Ластве, а 4. и 5. батаљон на линији Клобук - Ораховац, 4. батаљон 12. бригаде

²⁰ Зборник докумената, IV, 25, 143, Заповијест штаба 29. дивизије и објашњења.

²¹ У заповијести штаба 29. дивизије (Зборник докумената, IV, 25, 143) наведено је 900 четника. Комненовић и Кресо кажу да је 300 од тих четника било ангажовано према Јужнохерцеговачком одреду, код Љубиња (н. д., 250). О. Егић каже да је у Билећи било 1000 четника (н. д., 248).

²² „Шест батаљона, гонећи четничка осигурања, наставило је напад на непријатељску одбрану у граду, која је пружала жесток отпор из јаким утврђења, и из јединственог чворишта бункера и уређених зграда, опасаних жичаним препрекама и брањених густом ватром посебно добро од окупатора наоружаних билећких четника" (Комненовић, Кресо, н. д. 249).

²³ О. Егић, н. д., 247; Дневник 2. бригаде, 771.

²⁴ Исто.

²⁵ Комненовић, Кресо, н. д., 250.

¹³⁶ на линији Мадропац - Околишта, а 1. и 2. бокелски батаљон у рејону Долови, Г. Клобук.²⁶

У борбама око Билеће непријатељ је, на правцу батаљона 2. бригаде имао 10 мртвих и око 15 рањених, а бригада два мртва.²⁷

Вријеме умањене борбене активности јединице су користиле за обуку уопште и, посебно, за организовање војних (официрских) и партијско-политичких курсева ради оспособљавања млађег старјешинског кадра. У рано прољеће 1944. године, при Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, у Андријевици, завршило је виши партијски курс неколико партијско-политичких радника из Приморске оперативне групе.

По повратку они су помагали организовање сличних курсева у ПОГ-у и у бригадама. Већ средином априла, у Витасовићима су почели а касније у Вилусима наставили и крајем маја завршили рад партијско-политички курс при штабу 2. бригаде, са 20 слушалаца и војни официрски курс са 15 слушалаца. Предавачи на првом били су Никола Гажевић, руководилац Политичког одјељења (Политодјела) ПОГ-а, Мате Ујевић комесар 2. бригаде, Зденко Цврље и други, а на другом Андрија Јовићевић, оперативни официр штаба ПОГ-а, Ђуро Четник тада начелник штаба 2. далматинске бригаде и касније, нови начелник штаба ПОГ-а Милутин Дапчевић. Поред њих, као предавачи и руководиоци група ангажовани су неки „издигнутији другови“, који су, како је штаб бригаде закључио „прерасли своје тадашње дужности“, па им је требало обезбиједити више. По завршетку рада ових курсева, одмах је отпочео нови партијско-политички којим је руководио Бранко Милинковић.²⁸

Таквим радом многи млађи борци и руководиоци оспособљени су за вршење руководећих дужности у бригади.

Са бокелским батаљонима тих дана се кретао члан Окружног комитета КПЈ за Боку Которску Мато Петровић. Његов утисак о стању у тим батаљонима није био најповољнији, мада је изгледа у жељи да то стање учини што бољим преоштро судио. Он је, наиме, истицао да дисциплине, политичке активности, дружељубља, па ни „вјештине у ратовању“ није било колико треба. Ипак је истицао да је морално-политичко стање задовољавајуће, а такође и борбеност и оданост партијаца, као и културно-просвјетна активност.

Слабости су, по његовом увјерењу, потицале отуда што су другови још млади у Партији, немају довољно искуства па чешће „ствари постављају“ ван Партије него у њој, а ни старјешине немају довољно искуства у руковођењу и нијесу довољно васпитно утицале на своје борце. Сем тога, јединице су биле доста у „дефанзиви“ везане за положаје на којима су обављали „службу“ по 10 до 16 часова у току дана, а због лоших материјалних услова често су и гладни. Због тога су „јакко ослабљени и исцрпљени“. Нијесу били задовољни ни односом другова из 6. и 2. бригаде. Петровић чак каже да се штаб 2. бригаде

²⁶ Дневник 2. бригаде, 771, 722; О. Егић, 248, 249 и Б. Обрадовић, н. д., 245-246.

²⁷ Исто.

Б. Обрадовић, н. д. 246, 248; Б. Милинковић, н. чл., 255, 256.

„маћехински" односио према овим батаљонима. А борци су се жалили да овдје служе само за крпљење рупа.

Будући да је у овим батаљонима било 49 чланова КПЈ, три кандидата и 37 скојеваца, да се код њих, као и код осталих бораца испољавала „жеља да се иде напријед како у питању акција - борбе, тако и у теоретском, политичком и културном уздизању", Петровић је с правом био увјерен да ће се и то стање поправити.²⁹

Штаб ПОГ-а је такође бринуо о попуни ових батаљона, што је сматрао условом да они остану као самосталне јединице. Пошто сам није могао да им ту попуњу обезбједи, тражио је да се то учини од Бокелџа из 4. пролетерске и 7. омладинске бригаде, гдје их је било око 280.³⁰ Нешто од тог људства је стварно стигло, али не толико да би се бројно стање батаљона осјетно повећало.

Готово читавог јуна мјесеца борбена активност 2. далматинске бригаде била је мала. Батаљони су се смјењивали на линијама обезбјеђења према Билећи, Требињу и Грахову, односно на одмору у рејону Вилуса. Само се 9. јуна већа група Њемаца и четника (цијењено је да их има чак 500-700 војника) појавила на просторији Ракочи, Трешњево, Извори, Бата. Штаб ПОГ-а је тада наредио да два батаљона 2. далматинске и један батаљон 6. црногорске бригаде, под командом Бруна Вулетића, нападну и одбаце ове снаге. У овом нападу, извршеном 10. јуна у 22 часа, судјеловали су 1. и 3. батаљон 2-ге и 4. батаљон 6. бригаде. Непријатељске снаге су одбачене без већих напора. Батаљони 2. бригаде су се неколико дана задржали око Извора и Бате, односно око Госпуда и Трешњева, а 14. јуна су враћени на просторију Бајов До, Рудине, на одмор.

Двадесет трећег јуна бригада је добила 30 нових бораца, од којих 19 из околине Цетиња а 11 са подручја Дубровника. Међутим, тога дана је упутила 64 борца и старјешине у друге јединице, у Далмацији, међу којима је био и комесар бригаде Мате Ујевик. За новог комесара бригаде постављен је Никола Ника Новаковић. Бригада је тада поново опала на 700 бораца.³¹

Сјутрадан је 4. батаљон 6. бригаде привремено стављен под команду штаба 2. бригаде. Он је на Лаповом Долу и Елезовом Долу смијенио 5. батаљон. Главнина 2. бригаде (изузимајући 4. батаљон) наредне ноћи је ангажована на путу Требиње - Билећа. У ноћном нападу је разбила њемачко-четничке снаге на том путу, од Дубочана, Моског, преко Скроботног и Ораха до Чепелице (погинуло је 9, рањено 15 а заробљена 3 непријатељска војника). Заплијењено 10 пушака и нешто муниције, као и 26 коња натоварених војном опремом и животним намирницама. Бригада је имала 1 рањеног.³² Батаљони 2. бригаде су се потом вратили на своје старе положаје.

²⁹ Зборник докумената, III, 7, 252; Д. Живковић, н. д. 125-126.

³⁰ Архив ВИИ, кут. 397, ф. 3, бр. 5-10, књига депеша ПОГ-а 2. корпусу. Депеша је без потписа и датума, али негде с краја мјесеца маја.

³¹ Дневник 2. бригаде, 781, О. Егић, н. д. 249-252; Б. Обрадовић, н. д. 248; Б. Милинковић, н. чл. 255-257.

³² Дневник 2. бригаде 782-783. О. Егић (н. д. 252) каже да су заробљени у ствари били њемачки војници, који су се предали и тражили „да остану у нашој војсци".

Материјално обезбјеђење јединица већ је било знатно побољшано, јер је нешто наоружања и опреме допремљено из штаба 2. корпуса, од савезничких пошиљки. Исхрана је такође била боља, па је и опште стање у јединицама побољшано.

Шеста бригада је ангажовала два батаљона према Никшићу, а два у Катунској нахији. Ни на једном правцу није било борби већег обима. Једино су дјелови 1. батаљона, током прве половине маја, повремено упадали из Ластве (Чевске) у Пјешивце и одбијали испаде њемачко-четничких снага из Марковине.

Ноћу 22/23. маја један вод 3. батаљона упао је у село Кличево, гдје је изненадно напао четнике смјештене у једној кући и под два шатора (погинуло је 9 и рањено 11 четника). Пет дана касније око 100 Њемаца и четника нападо је 1. батаљон сјеверно од Марковине. Прва и 5. чета овог батаљона одбациле су непријатеља (том приликом су погинула 2, а рањена 3 непријатељска војника), док су припадници бригаде имали једног рањеног.³³

Сличне испаде вршиле су њемачко-четничке снаге и почетком јуна, од Грахова и од Чева, али су их 1. и 4. батаљон редовно одбацивали. Трећи батаљон је испалио неколико минобацачких граната на Никшић, у знак весеља поводом отварања другог фронта у Нормандији. Ипак, тих дана је повећана будност око Никшића, због изненадног продора њемачких снага од Пљеваља ка Његобуђи, што је изазвало појачану активност Ружићевих четника, нарочито ка Пјешивцима. Одбацивање ових њемачких снага преко Таре значило је НОВ ударац четницима и доказ више о безизгледности њиховог положаја. Томе је допринијела и акција 1. батаљона ноћу 14/15. јуна на четничку посаду у Студенцима, у ствари истурено њемачко-четничко обезбјеђење западно од Никшића. Батаљон је непримијеђен прешао Зету, па упутио 2. чету са сјеверозапада, 1-ву са запада фронтално, а 3-ћу са југозапада према селу Студенцима. Напад је био изненадан и снажан, па је већ у току ноћи разбијена и протјерана јака посада, којој није помогло ни то што су је Њемци подржали снажном ватром са Студеначких главица, источно од села (погинуло је 11 четника, 8 је рањено а 2 заробљена). Петнаестак четника је дезертирало. Батаљон је имао само једног рањеног.³⁴

Група од око 130 четника и жандарма покушала је 17. јуна да одбаци 1. батаљон из рејона Стубе и Јакаља, али није успјела. До краја јуна није било значајнијих акција.

³³

Дневник 6. бригаде, 76-85.

³⁴

И Исто, 95.

У чланку *Борба на Студенцима*, (Зборник Шеста црногорска) Нешо Јоксимовић наводи знатно веће сопствене (4 мртва и 12 рањених) а нарочито непријатељске губитке.

Он, наиме, каже, да је убијено 17 четника и 3 Њемца, а заробљено 37 четника, док их се 47 предало. Такви подаци су у ствари, унесени у кратки историјат бригаде који се чува у Архиву ВИИ, кут. 398, бр. рег. 28/1-4, с том разликом да се овдје наводи 17 погинулих од којих 3 Њемца а 14 четника. У прегледу борби бригаде (иста кутија, бр. 27/3-4) чак се наводи још и 11 рањених непријатељских војника

Душан Ђуричковић, у напису *Изненадили смо непријатеља*, у истом зборнику (274) пише о овом нападу свог батаљона, али не наводи губитке.

Тих дана побољшано је снабдијевање јединица оружјем, опремом и храном, па се у дневнику бригаде констатује да је морално и здравствено стање у Јединицама „на достојној висини”.³⁵

По наређењу штаба 2. ударног корпуса од 28. јуна расформиран је Ловћенски одред, а од његовог људства формиран Извиђачки ударни батаљон корпуса.³⁶ Формирање је извршено у Г. Трепчи код Никшића, 6. јула. Батаљон је имао двије чете, од 95 бораца и малу комору од свега два товарна коња, да би имао већу покретљивост и маневарску способност. Штаб батаљона су сачињавали: командант Стево Лопичић, комесар Ђуро Вукић и помоћник комесара Блажо Вучковић. Старије људство и преостали старјешински кадар одреда стављени су на располагање штабу корпуса.

Као подручје дејства батаљон је добио дотадашњу територију Ловћенског одреда, нарочито комуникације у Приморју, од Котора ка Будви и од Вирпазара према Бару и даље за Скадар.³⁷

Борбе Групе у вријеме андријевичке и дурмиторске операције

У првој половини 1944. године Црвена армија је извела неколико крупних офанзива и до јуна избила на линију Нарва-Чудско језеро - Велике Луке - Витепск - Могилев - Лавов - Јаши и Кишињев - Одеса. Настављајући снажну офанзиву на бјелоруском правцу, крајем јула су њене трупе избиле на Вислу.

Енглеске и америчке трупе су такође успјешно дејствовале у Италији. Пошто су пробиле њемачку одбрану на средњим Апенинима, 4. јуна су заузеле Рим. Два дана касније њихове снаге су отвориле други фронт, искрцавши се у Нормандији, гдје су, до краја мјесеца образовале стратегијски мстобран. Упоредо с тим, Њемци су потпуно изгубили превласт на мору и у ваздуху.

Све је то изазвало озбиљна неслагања Хитлера и неких његових сарадника, која су кулминирала покушајем атентата на фирера. Многи од тих Хитлерових сарадника су предлагали да се њемачке снаге групишу ближе националној територији, ради ефикасније одбране, али је њихове предлоге Хитлер одлучно одбацивао, а против таквих сарадника предузимао драстичне мјере, чврсто ријешен да истраје на одбрани цијеле „европске тврђаве”. При том је много полагао на ефикасност неких нових борбених средстава и на ефекат пропаганде о болшевичкој опасности која ће довести до разбијања антиосовинске коалиције.

Хитлер је посебно инсистирао да се на Балкану задрже јаке њемачке снаге. Њима је требало спријечити евентуално савезничко искрцавање на Балкану, онемогућити избацивање из ратног строја Бугарске и Румуније, очувати неутралност Турске и обезбиједити десни бок фронта према Совјетском Савезу. За њега

³⁵

Дневник 6. бригаде, 99.

³⁶

Зборник докумената, III, 7, 320.

³⁷

Исто; Н. Јовићевевић, н. д., 414, 415; Ђ. Вујовић, н. д., 539. Група историчара ВИИ, Завршне операције за ослобођење Југославије (даље: Завршне операције...), Београд, 1957, 7-91; Ослободилачки рат, 2, 247, 248.

је било особито значајно коришћење природних богатстава балканског подручја, које су тако јаке снаге осигурале.

Врховни штаб НОВ и ПОЈ цијенио је да ће приближавање Црвене армије Балкану убрзо довести до слома Хитлерових сателита Румуније и Бугарске. Тиме ће се створити велика бреша у фронту осовинских снага између Панонске низије и Грчке. Због тога се логично претпостављало да ће Њемци повлачити дио своје Групе армија „Е“ из Грчке, да би ту брешу затворили и оформили фронт на источним границама Југославије. То би значајно истицало важност комуникација у долини Вардара и Мораве, посебно њиховог дијела у Србији, са Нишом и Београдом као главним комуникацијским чворовима.

У вези с тим, Србија је добила вишеструки значај за даљи развој народноослободилачког покрета. Продором јачих снага НОВЈ у Србију, непријатељу би се отежало, па и онемогућило коришћење ових комуникација и консолидовање његове одбране према јужном крилу Црвене армије. То би, даље, убрзало слом Румуније и Бугарске, а директним наслоним НОВЈ на Црвену армију, створили би се повољни услови за успјешније операције и убрзало ослобађање Југославије.

Осим ових војничких, ослобађање Србије имало би и крупан политички значај. Разбијањем недићевићевих квислиншких снага и михаиловићевих четника, ликвидирали би се ослободилачки кругови у земљи и у иностранству који су Србију представљали као бастион снага чији је циљ очување монархистичког уређења земље. А ликвидацијом тих квислиншких и колаборационистичких снага обезбиједио би се прилив нових бораца у већ формиране и за формирање нових јединица НОВЈ у Србији, које би убрзале ослобађање земље.

Због свега тога Врховни штаб НОВ и ПОЈ је већ у мају 1944. одлучио да реализује своју ранију замисао о преношењу тежишта ратних операција у Србију. У том циљу требало је у сјеверној Црној Гори и источној Босни, а и у самој Србији (гдје је већ било формирано пет дивизија) створити сигурне ослободилачке ослонце за продор у Србију.

Тито је, наиме, 13. маја депешом јавио команданту 2. ударног корпуса генералу Пеку Дапчевићу, да ће се 2. и 5. дивизија повући из Србије на слободну територију 2. корпуса, гдје треба да се одморе. На ту територију ће ускоро стићи 16. војвођанска и 17. источно-босанска дивизија ради стварања јаче групе за продор у Србију. Том групом треба да командује генерал Дапчевић, а на дужности команданта 2. корпуса да га замијени командант 3. дивизије генерал Радован Вукановић.³⁸

У духу те одлуке, већ крајем јуна 2. и 12. корпус контролисали су лијеву обалу Лима и Дрине, а 1. пролетерски корпус био је у покрету из западне Босне за Санцак, припремајући се за прелазак у Србију. Овим јединицама је допремана опрема савезничким авионима у Шековиће, у источној Босни и на аеродроме код Жабљака и Берана у Црној Гори.³⁹

³⁸

Н. Јовићевић, н. д., 322.

³⁹

Завршне операције, 15-17; *Ослободилачки рат*, 2, 250-252.; М. Марковић, Н. Мраовић, Ј. Вујошевић, н. д. 196-205.

Њемци су, наравно, пратили ове покрете и одлучили да их офанзивним операцијама у Србији и на прилазима Србији, осујете. Због тога су се главна збивања у Црној Гори и током љетњих мјесеци одиграла у њеним сјевероисточним и сјеверним подручјима (андријевичка и дурмиторска операција) док су се на подручју Приморске оперативне групе и за то вријеме водиле борбе знатно мањих размјера.

Борбе 2. далматинске бригаде

Током прве половине јула код 2. далматинске бригаде није било борби. Јединице су интензивно радиле на борбеној и другој обуци бораца.

Тих дана су територију ПОГ-а надлијетале велике формације савезничких авиона, из база у Италији, које су бомбардовале циљеве у Румунији. Једнога дана се срушио један од тих авиона, четворомоторац, а једанаест чланова његове посаде пронашли су борци 2. бригаде. Сви су се без повреда били спустили на слободну територију. Неколико дана су задржани на слободној територији, а онда их је један савезнички авион пребацио у Италију, са партизанског аеродрома у селу Ивању, сјеверно од Никшића.⁴⁰

Источну Херцеговину није обухватала операцијска основица снага НОВЈ, предвиђених за продор у Србију. Па ипак, Њемци су били заинтересовани да окупирају слободну територију на овом подручју, разбију 29. дивизију а њене остатке да одбаце ка Црној Гори, како би створили повољне услове за нови подухват ради ликвидације поменуте основице. За то су ангажовали јаке снаге: дјелове 369. легионарске дивизије (6-7 батаљона, 4 батерије топова и 1 тенковску чету), 3. батаљон 4. пука „Бранденбург“ 3 милицијска батаљона 9. домобранске посадне бригаде, Требињски и Невесињски четнички корпус - свега око 10.000 војника, од којих 4.000 четника. Дио тих снага био је оријентисан према Приморској оперативној групи.⁴¹ Тако су батаљони 2. далматинске бригаде ангажовани у борбама источно и југоисточно од Требиња, почев од 15. јула, садејствујући главнини 29. дивизије, која је на Трусини и Срнијежници, почесто тукући нападачеве колоне, већ на почетку ове офанзиве пореметила непријатељеве планове.

У ствари, 3, 4. и 5. батаљон 2. далматинске бригаде, под командом начелника штаба капетана Ђура Четника, напали су 15. јула њемачко-четничке снаге (400-500 четника и 250 Њемаца) на просторији Гранчарево, Ораховац, Влашки до (к. 846). При том је 5. батаљон нападао правцем Добри Дуб - Г. Гранчарево - Нецвијеће; 3. батаљон правцем Клобук - Ластва - Жељево и 4. батаљон правцем Скочгرم - Ораховац - Прескакаче (к. 963). Напад је био добро припремљен. Потпуно изненађен, непријатељ је морао да се повуче не пружајући јачи отпор. Међутим, већ сјутрадан, око 14 часова, његове јаке снаге (око 700 Њемаца, усташа и четника) потпомогнути батеријом топова, предузеле су из Требиња напад преко села Рапти, Жељевца (к. 951) и Шкуљевца (к. 1088), ка Ораховцу.

⁴⁰

О. Егић, н. д., 253, 254; Дневник 2. бригаде, 646.

⁴¹

Ослободилачки рат, 2, 264; Комненовић, Кресо, н. д., 275.

³⁹ Трећи батаљон 2. бригаде дочекао их је на јуришно одстојање и на њих отворио снажну ватру. Борба је ипак потрајала пуних пет часова. Непријатељ је имао мртвих 2 официра и 30 војника, а рањених 20 војника. Заплијењено је 5 пушака и 1.000 метака. Плијена је било знатно више, али батаљон није организовао гоњене, јер, пошто се повукао, непријатељ је ову територију тукао снажном артиљеријском ватром. Наредне ноћи покупио је рањенике и опрему, а са мртвих скинуо оружје и одјећу. Трећи батаљон је имао два мртва (једног командира чете и једног водника), док је један водник рањен.⁴²

Батаљони 2. бригаде су и даље држали положаје у висини Гранчарева и Жупе. Штаб ПОГ-а им је упутио као појачање 4. батаљон 6. бригаде.

Од 22. јула ове снаге су поново ангажоване ка Требињу и комуникацији Требиње - Груда, ради подршке 29. херцеговачкој дивизији. Тако је 5. батаљон 2. бригаде 22. јула напао четничке снаге код Нецвијећа, али није успио да их потисне. Сјутрадан, пак, 5. и 3. батаљон 2. далматинске бригаде и 4. батаљон 6. црногорске бригаде, послје краћег окршаја, протјерали су њемачко-четничке снаге из Ластве. Четврти батаљон 6. бригаде је тога дана мањим снагама заузео Руђин до (к. 943) и Рикало (к. 915) сјеверно од с. Жељева, да би послужио као заштита десног бока батаљона 2. далматинске бригаде и бокелских батаљона, који су продужили напад ка комуникацији Требиње - Груда. Иако је имао да издржи жесток притисак непријатеља, па у два маха чак противнападима морао да повраћа изгубљене положаје, 4. батаљон је извршио задатак и обезбиједио овај продор Далматинаца и Бокелџа.⁴³

Први батаљон 2. далматинске бригаде протјерао је пријатељске снаге из рејона Граба.

Трећи батаљон је нападао дуж комуникације према Мрцинама. Према Дневнику бригаде, непријатељ је тада имао 16 мртвих и 28 рањених, а 1. батаљону су 3 војника погинула, наишавши на минско поље. Бокелски батаљони су нападали преко Убала, ка Врбању. Њихов напад је такође био успјешан. Заробили су 30 четника, које су разоружали и пустили кућама. Заплијенили су 30 пушака, два митраљеза, два пушкомитраљеза и нешто друге опреме, у којој и једну четничку заставу. У овој борби погинули су замјеник команданта 1. бокелског батаљона Лука Матковић и један борац.

На овим положајима батаљони 2. бригаде и бокелски батаљони задржани су до краја јула. Двадесет девето јула је 3. батаљон 2. бригаде упућен за Кусиде, према Никшићу, а 4. батаљон 6. бригаде у Бијеле Пољане, у састав своје бригаде.⁴⁴

⁴² Наведена књига депеша ПОГ-а, депеша начелника штаба ПОГ-а штабу 2. корпуса од 17. јула 1944; Дневник бригаде, 648, 649; О. Егић, н. д., 255, 256.

⁴³ Архив ВИИ, кут. 398, ф. 9, бр. 1/1, Операцијски дневник 4. батаљона 6. бригаде; Ј. Михаљевић, н. д., 71-74; Момчило Ђикановић, *Жељевац у диму (Шеста црногорска, 301)*; Петар Миловић, *Борба на Жељевцу* (Исто, 310).

Књига депеша ПОГ-а, депеша команданта ПОГ-а 2. корпуса од 27. јула 1944; О. Егић, н. д., 256; Б. Обрадовић, н. д., 250; Дневник бригаде, 652.

Иако ове борбе нијесу довеле до неких већих помјерања на положајима, ипак су представљале значајну подршку и помоћ 29. херцеговачкој дивизији у сузбијању непријатељске офанзиве. У вези с тим, аутори монографије о овој дивизији кажу: „Заузимањем Ластве 14/15. и продором на Зубце, дјелови 2. далматинске бригаде везали су непријатељеву требињску борбену групу, тако да није ни у идућој етапи могла бити ангажована правцем Требиње - Љубомир - Ситница планина. Тиме су Далматинци на најкориснији начин садејствовали 29. дивизији .

Дванаестог јула, у вези с прославом трогодишњице тринаестојулског устанка народа Црне Горе, 5. црногорска и 2. далматинска бригада проглашене су пролетерским⁴⁶ Друга далматинска бригада је том приликом одликована Орденом народном ослобођења. Делегација ове бригаде је 13. јула присуствовала прослави годишњице устанка у Колашину, а Бранко Милинковић је поздравео учеснике скупа у име Приморске оперативне групе. Обавјештење о проглашењу бригаде пролетерском и о додјели овако високог одликовања, штаб бригаде је званично добио 26. јула. Оно је у бригади примљено с великим одушевљењем, као признање за све успјехе и доприносе у народноослободилачкој борби које је бригада дала на свом дотадашњем тешком борбеном путу. Борци су с великим задовољством на петокраке звијезде пришивали пролетерске симболе срп и чекић, а на својим скуповима и конференцијама присјећали се палих другова који су овом признању и почасту бригаде неизмјерно допринијели. Тиме су истицали и сопствене обавезе и ријешеност да то признање оправдају. С поносом су истицали да је ово прва далматинска бригада проглашена пролетерском, али су истицали и чињеницу да се она више од двије године бори ван свога ужег завичаја, што је такође био риједак примјер и у НОВЈ и огроман допринос, како се истицало, стварању братства и јединства наших народа.⁴⁷

Током друге половине јула, у андријевичкој операцији, поражене су јаке њемачке, бугарске, шиптарске, четничке снаге и јединице фашистичке муслиманске милиције - легија Кремплер, које су покушале да спријече продор снага НОВЈ у Србију.⁴⁸ Њемачка 1. брдска дивизија из Грчке стигла је са закашњењем у Косовску Митровицу и није судјеловала у овој операцији. Њемачко командовање у први мах се двоумило да ли ову дивизију да употреби у Србији, против већ пребачених снага НОВЈ, или у Црној Гори, да би њоме и другим својим

⁴⁵

Комненовић, Кресо, н. д., 281. Ова оцјена се, наравно, односи и на црногорске батаљоне кор1 су у овим борбама судјеловали.

⁴⁶

У Дневнику 2. корпуса за 12. јул (566) стоји: „V црногорска и II далматинска бригада добиле су ј назив пролетерска“.

⁴⁷

Дневник 2. бригаде (Зборник докумената, III, 8, 353, стр. 643-655); О. Егић, н. д., 249-257; Б. Обрадовић, н. д., 249-251; Б. Милиновић, н. д., 257-259.

⁴⁸

Ту операцију, под шифром Драуфгенгер (Draufgenger) извели су: 21. СС дивизија „Скендерберг“, 14. пук 7. СС дивизије „Принц Еуген“, борбене групе Штрипел (Strippel), Бендл (Bendl), муслиманска легија Кремплер, два батаљона пука Брандембург, дјелови 5. полицијског пука, дјелови 24. бугарске дивизије и 4. четнички јуришни корпус, против 2, 3, 4. и 17. дивизије НОВЈ (*Ослободилачки рат*, 2, 257; *Завршне операције*, 27).

и квислиншким јединицама онемогућило пребацивање нових снага. Одлучило се за ово друго. Тако је, по наређењу команданта за Југоисток, команда 2. оклопне армије припремала нову офанзиву под шифром Рибецал (Rübezall) са задатком да 1. пролетерски и 12. војвођански корпус из источне Босне и 2. корпус из Црне Горе, Санџака и Херцеговине, набаце на масив Дурмитора и ту их разбију и по могућности униште.⁴⁹ Поред тога што би спријечили пребацивање 1. пролетерског и 12. војвођанског корпуса у Србију, тиме је требало обезбиједити поновну окупацију знатног дијела Црне Горе, успоставити везу Санџака са Црногорским приморјем и створити услове за спречавање евентуалног искрцавања савезника на Балкан.⁵⁰

Тако су се и у августу главна збивања одиграла у сјеверном и сјевероисточном дијелу Црне Горе. На подручју Приморске оперативне групе и 29. херцеговачке дивизије непријатељ је, нарочито у припремној фази офанзиве, настојао да ове наше јединице разбије и одбаци их са комуникације Гацко - Билећа - Вилуси и даље од Никшића и Даниловграда, како би са подручја Вилуса и Никшића касније могао садејствовати при планираном уништавању снага НОВЈ на Дурмитору и планини Пиви. Сем тога нешто снага је планирао да пребаци преко Никшића за Подгорицу, ради дејства уз Морачу.⁵¹ У том циљу су већ 5. августа непријатељске снаге из Требиња кренуле у напад ка положајима 2. далматинске пролетерске бригаде.

Тих дана, правац од Требиња на р. Требишњици, затварао је 1. батаљон 2. бригаде. Пети батаљон затварао је правац од Билеће, 4-ти од Грахова са сјеверозападне, а 2. и 3. батаљон правце од Никшића. Непријатељске снаге (два батаљона 363. пука 181. дивизије, дјелови 369. пука 369. легионарске дивизије, ојачани дивизионом артиљерије и око 1.400 четника) нападале су преко Гранчарева у двије колоне, десном ка Жупи и Скочгрму (к. 705) а лијевом преко Гробнице ка Добром Дубу. Тако се на удару нашао 1. батаљон 2. бригаде. Будући развучен на положајима, а нападнут овако јаким снагама, 1. батаљон се повукао у висину Добром Дуба и Застрма. Тога дана штаб 2. бригаде упутио је 5. батаљон да смијени 1-ви с тим да посједне линију Застрм - Клобук (к. 949). Смјена је почела око 20 часова а извршена је само на Клобуку. Непријатељ је, пак, одбацио једну чету 1. батаљона са Застрма и заузео ово узвишење прије него што су тамо стигли дјелови 5. батаљона. Тако су сјутрадан оба батаљона наставила неравну борбу с много јачим непријатељем. При том нијесу успијели да ускладе међусобно садејство. Повремено чак нијесу имали ни међусобне везе, нити су се њихови штабови добро сналазили на терену. Предвече је 1. батаљон морао

⁴⁹

Отуда код нас одомаћен назив дурмиторска операција.

⁵⁰

За овако замашњу операцију обезбијеђене су јаке снаге: 7. СС дивизија „Принц Еуген“, 13. СС дивизија, 369. легионарска дивизија, 1. брдска дивизија, 363. пук 181. дивизије, Борбена група Бендл и Штрипел, легија Кремплер, једна пуковска борбена група бугарске 24. дивизије, дјелови 5. полицијског моторизованог пука, 2. пук Бранденбург, 1. усташка бригада, 8. и 9. посадна бригада, Романијски, Озренски, Дрински, Херцеговачки, Ловћенски, Зетски и 4. јуришни четнички корпус - *Завршне операције*, 41; *Ослободилачки рат*, 2, 266).

⁵¹

Завршне операције, 44.

да се повуче на Скорчу гору и Д. Броћанац, а 5. батаљон на Илијино брдо (к. 1166).

Да би олакшала наступање својих снага ка Вилусима, 6. августа је и посада Грахова извршила притисак на бокелјске батаљоне који су блокирали ово мјесто са сјевера. Не знајући најбоље стање на фронту, јер га штабови батаљона о томе нијесу уредно извјештавали, штаб 2. бригаде је оцијенио ситуацију као веома озбиљну. Да се његове јединице не би нашле укљештене између двије непријатељске колоне штаб бригаде је одлучио да повуче батаљоне нешто сјеверније од комуникације Требиње - Вилуси. Тако су 1. батаљону одређени нови положаји на линији с. Дрпе - Вјетерно брдо (к. 1011) - Броћанац, 5. батаљону на линији Кошељева^градина (к. 1006) - Јаргић (к. 995), 1. бокелјском батаљону у висини села Маочићи и Наковани. Јужно од пута Вилуси - Никшић задржани су 4. батаљон у рејону Загоре и 2. бокелјски батаљон на линији Црвена Кита (к. 1108) - с. Ђулов До. Штаб бригаде се премјестио из Вилуса у Ријечане, а позадински дјелови у Смрдушу.

Повлачење је извршено ноћу 6/7. августа, без много реда, нарочито код 1. батаљона. Ипак, 1. и 5. батаљон 2. бригаде и 1. бокелјски батаљон провели су наредни дан без јачег непријатељског притиска, па су успјели да се среде на новим положајима. Непријатељу је, међутим, било нарочито стало да отвори комуникацију према Никшићу, па је продужио напад на 4. батаљон и 2. бокелјски. Иако су готово читав дан пружали жилав отпор, ова два батаљона су 7. августа увече морала да се повуку на положаје сјеверно од Подбожура.

Да би осујетио продор непријатеља сјеверно од комуникације, штаб 2. бригаде је као појачање 4. батаљону и 1. бокелјском упутио у Маочиће свој 1. батаљон, умјесто којег је на линију Дрпе - Браћанац пристигао 2. батаљон 10. херцеговачке бригаде. Ово прегруписавање извршено је 8. августа без јачег непријатељевог притиска.

Штаб ПОГ-а је већ 6. августа оцијенио да 2. далматинска бригада и бокелјски батаљони неће бити у стању сами да сузбију овај напад, па је и 6. црногорску бригаду пребацио у рејон западно од Никшића.

Пошто је непријатељев притисак 8. августа ослабио, штаб Групе је одлучио да тога дана, увече, пређе у противнапад. Батаљони 2. бригаде, бокелјски батаљони и дјелови 10. херцеговачке бригаде су прешли у напад са достигнутих линија, са сјевера, а батаљони 6. бригаде, прикупљени у рејону Брестике, са истока.

Борбе су почеле око 22 часа. Непријатељ је био изненађен и убрзо је почео да се повлачи с положаја које је претходног дана заузео. Борбе су продужене сјутрадан. Иако је у почетку пружао снажан отпор, непријатељ је потпуно разбијен. Пети батаљон 2. бригаде ослободио је Вилусе, а затим је, у садејству с 2. батаљоном 10. херцеговачке бригаде блокирао дјелове 369. легионарског пука на Скорча гори и нанио им велике губитке. Потом је 5. батаљон избио на с. Добри Дуб, 1. батаљон на Илијино брдо, бокелјски батаљони на Савино брдо и 4. батаљон 2. бригаде на Осјеченицу и Загору. Истовремено је и 3. батаљон, са положаја Риђани - Штедин - Стуба, послје врло упорне одбране, одбацио

³⁹ непријатељеве снаге које су нападале из Никшића. Све јединице бригаде су испољиле изванредну храброст, па је штаб бригаде предложио 3. батаљон и многе појединце из осталих јединица и штабова за похвалу.

У овим борбама непријатељ је имао велике губитке: мртвих Њемаца 73, четника 41; рањених Њемаца 88 а четника 69. Заробљени су један њемачки официр и један војник, легионар. Заплијењено је: 5 пушака, једна радио-станица исправна и двије оштећене, два шарца исправна и један неисправан, 2 двогледа, 4.000 метака, око 100 топовских граната и 50 минобацачких. Бригада је имала 3 мртва и 10 рањених бораца.⁵²

Од Билеће су покушали да интервенишу јаки дјелови 370. пука 369. легионарске дивизије и Билећка четничка бригада, али су батаљони 10. и 12. херцеговачке бригаде успјели да их одбаце и тако на најбољи начин садејствују јединицама Приморске оперативне групе.⁵³

Овим борбама су осујећени планови непријатеља да са овог подручја судјелују у предстоје-Кој дурмиторској операцији. Јединице Приморске оперативне групе и 29. херцеговачке дивизије су још једном врло успјешно садејствовале.

Док су ове борбе биле у току, група заробљених црвеноармејаца, Черкеза, из њемачке војске, успоставила је контакт с 5. батаљоном 2. бригаде и понудила предају. Иако је овај захтјев прихватио, штаб батаљона је био доста резервисан и обазрив, а о свему извијестио штаб бригаде. Међутим, нсућу 13/14. августа, пред положајима бригаде појавило се 29 Черкеза. Међу њима је било 10 официра, за које су Њемци мислили да су војници и два њемачка војника. Донијели су 4 митраљеза, 8 аутомата, 21 пушку, 7 пиштоља, 150 ручних бомби и 3.000 метака. Изјавили су да су убили три њемачка официра и да желе да се прикључе партизанима. Жељи им је удовољено и одмах су распоређени по јединицама. Показали су се „као храбри и одлучни“.⁵⁴ У 2. бригади су остали до 29. новембра када су, са осталим ослобођеним црвеноармејцима, образовали Руски батаљон, у саставу 5. црногорске пролетерске бригаде.⁵⁵

Док још није било извјесно како ће се одвијати борбе на комуникацији Вилуси - Никшић, почетком августа, штаб 2. корпуса је наредио штабу Приморске оперативне групе да само најнужнији дио снага остави за дејство на овој комуникацији, а такође и најмање један батаљон на комуникацији Никшић - Даниловград, а главноном својих снага да затвори правац Никшић - Шавник. Поред тога, наређено је штабу 29. херцеговачке дивизије да садејствује Приморској оперативној групи, што је она и учинила. Успјешним завршетком овог противнапада сматрало се да је отпала потреба за већим помјерањем снага у духу ове директиве.

⁵² Дневник 2. бригаде, 643-644; О. Егић, н. д., 260-262; В. Обрадовић, н. д., 256-257; Наведена књига депеша: Депеша Р. Бабића, штабу 2. корпуса од 10.8, у 12.10.

⁵³ Комненовић, Кресо, н. д. 311, 312.

⁵⁴ О. Егић, н. д., 264.

Исто; Б. Обрадовић, 252; Зборник докумената, III, 8, 279 и 315; *Владо Стојановић, Формирање 5. батаљона (руски) 5. пролетерске бригаде*, ВИГ, 5/1962).

Једанаестог августа, пак, наговјештено је да непријатељ прикупља јаке снаге за напад на јединице 2. корпуса. План његовог дејства, наравно, није био познат. Према обавјештењима које је имао штаб Групе, од снага прикупљених у Подгорици, један пук је требало преко Никшића да крене ка Шавнику. Због тога је штаб 2. корпуса инсистирао да штаб ПОГ-а снагама до једне бригаде затвори правац Никшић - Шавник, а осталим дјеловима комуникације према Билећи и Требињу.⁵⁶

У духу овог наређења 14. августа је одлучено да се група од пет батаљона (1, 4. и 5. батаљон 2. бригаде и два бокелска батаљона) под командом штаба 2. далматинске пролетерске бригаде, распореде на просторију Броћанац, Вилуси, Спила, са задатком да затворе правце Билећа - Вилуси, Требиње - Вилуси и Грахово - Вилуси. При том је наглашено да ове батаљоне треба држати прикупљене, наведене правце контролисати извиђачким дјеловима. Исто тако обезбиједити што јачу резерву. У случају непријатељевог напада интервенисати снагама од једног до два батаљона, да би се краћим, енергичним противнападима непријатељ одбацио, а да се јединице не истурају „сувише далеко од својих положаја“.

Група батаљона (2. и 3. батаљон 2. далматинске бригаде и Никшићки ударни батаљон), под командом капетана Бруна Вулетића, задржана је западно и југозападно од Никшића: 2. батаљон 2. бригаде у рејону с. Крушчица, ради затварања правца од Јабуге, Трешњева, Бијелих Пољана и Броћанца, с тим да главнину држи код Крушчице; 3. батаљон 2. бригаде да затвори правац Никшић - Стуба, држећи чврсто Кулину (к. 764) наспрам Уздомира; Никшићки ударни батаљон главнином да посједне Кусиде, а мањим дјеловима Риђане и Клачине, како би затворио правце од Никшића и Будоша ка Трубјели и од Бијелих Пољана ка Броћанцу. Све наведене правце требало је контролисати јачим извиђачким органима. Никшићком ударном батаљону је скренута пажња да одржава сигурну везу с 3. батаљоном 2. бригаде код Стуба преко Кочанског поља, за које је свима наглашено да је посебно осјетљиво. Правце од Никшића ка Шавнику и Жупи, затворила је 6. црногорска бригада док је Извиђачки батаљон 2. корпуса из рејона Убала и Бијелог Поља затварао правац од Чева.⁵⁷

Обезбиједити правац Никшић - Шавник било је веома важно, јер је тиме онемогућавано непријатељу да са те стране угрози планинске масиве Сињајевине и Дурмитора, као значајне ослободилачке снаге НОВЈ у сличним ситуацијама.

По овом плану дјелови 2. бригаде готово читаве друге половине августа водили су извиђачку активност, а јединице интензивну обуку људства. Једино је 21. августа група од 200 четника и Њемаца извршила испад према 3. батаљону, код Стуба. И овога пута 3. батаљон их је сачекао на блиско одстојање и изненадном снажном ватром из одбацио. Пошто је претрпио губитке „од 20 мртвих и толико рањених“ непријатељ се повукао у град.⁵⁸ Четврти и 5. батаљон су, ноћу 24/25. августа у 22 часа напали њемачке и четничке снаге на положајима

⁵⁶ Н. Јовићевић, н. д., 482, 483.

⁵⁷ Зборник докумената, III, 8, 65, стр. пов. бр. 53; Н. Јовићевић, н. д., 498.

⁵⁸ Б. Милинковић, н. чл. 261; О. Егић, н. д., 365.

Граховац - Закурјај и послје једночасовне борбе одбацили их ка Бијелој гори и Граховцу.

Борбе 6. црногорске бригаде

Током јула 6. бригада је наставила блокаду Никшића, вршећи повремено препаде на приградске одбрамбене објекте, ради уношења панике и јачања осјећања несигурности код непријатеља. То је деморалишуће утицало на четнике чији су дјелови прелазили на страну партизана.⁵⁹ А када је крајем тога мјесеца закључено да је ситуација у Херцеговини донекле „нормализована“, штаб Приморске оперативне групе је наредио да дио 2. далматинске пролетерске бригаде и Никшићки одред смијене 6. бригаду у рејону Никшића, како би ова могла да се ангажује на разбијању непријатељевих посада на комуникацији Никшић - Даниловград и на потпуном затварању ове комуникације.

У вези с тим, око Никшића су ангажовани 2. и 3. батаљон 2. далматинске бригаде и Никшићки одред, под командом Бруна Вулетића. Други батаљон је размјештен у рејону Лукова, с једном четом у Рубежи, с тим да затвори правац Никшић - Шавник; Никшићки ударни батаљон, са линије Граница - Глибавац затворио је правац Никшић - Горње Поље - Пива; Трећи батаљон, из рејна Милочани, Стуба затворио је правац Никшић - Стуба, а Бањско-вучедолски батаљон, из рејона Штедин, Кусиде, правац Никшић - Трубјела. Свим овим батаљонима је скренута пажња на опрезност и будност, као и на потребу да организују извиђачку и уопште обавјештајну службу, како би ефикасно пратили кретање и намјере непријатеља, па и испитали могућност успјешног напада на Никшић.⁶⁰

По извршеној смјени, главнина 6. бригаде обишла је Никшић са западне стране и преко катунског камењара прикупила се: 1. батаљон у Меоцу, 2-ги у Ораном Долу и 4-ти у Љесковим Долима. Само је 3. батаљон кренуо источно од града, преко Бршна за Кунак. Задатак бригаде био је да разбије њемачко-четничке снаге распоређене дуж комуникације од Царевог моста до Ржишта, а затим да се обезбиједи од Никшића и чисти села у долини Зете, ка Даниловграду. Тиме би побољшали ситуацију и у Катунској нахији и поспјешили мобилизацију новог људства за бригаде ПОГ-а.⁶¹

На комуникацији Никшић - Даниловград тада су били дјелови 363. пука 181. дивизије, ојачани дјеловима 72. и 111. батаљона „црних кошуља“ (талијанских) и до три батаљона четника из Никшића, Даниловграда и 8. пука („гвозденог“) Црногорског добровољачког корпуса.

Први батаљон 6. бригаде, иза поноћи 1/2. августа, упутио је 1. чету ка Ржишту, а главнином снага напао непријатељске дјелове у Богмиловићима и Селишту. Прва чета није наишла на непријатеља, јер су његове снаге већ биле напустиле Ржиште, али је главнина баталзона наишла на снажан отпор у Бог-

⁵⁹ Владимир Вујошевић, *Пјесма инспирисана такмичењем*, Шеста црногорска, 381.

⁶⁰ Зборник докумената, III 10, 87; Н. Јовићевић, н. д., 463.

⁶¹ Дневник 2. корпуса, 381; Делеша команданта ПОГ-а од 4.8.1944 (Наведена књига делеша).

миловићима. Послије дуже борбе ипак је успјела да га савлада и да затим посједне Селиште. У наставку дејства 2. августа батаљон је овладао и Обадовим бријегом.

Главнина 2. батаљона је ноћу уочи 2. августа нападала њемачку посаду у с. Миљевићима, док је једна чета затварала правац од Богетића.⁶² Њемачка посада у Миљевићима није била јака. Имала је свега 22 војника,⁶³ али је била добро утврђена. Израдила је била добар систем ровова, ојачаних бункерима за пушкомитраљезе и повезаних саобраћајницама. Била је то права мала тврђава, зидана у камену. Други батаљон је извршио неколико јуриша али није успио да савлада јак отпор Њемаца. Тек сјутрадан, када је добро проучен ватрени систем ове посаде, на неколико кључних бункера упућена су јака бомбашка одељења, у пратњи одважних пушкомитраљезаца. Посада је тако практично уништена. Јово Михаљевић наводи да је само један Њемац „у посљедњем часу покушао да побјегне, али ни он није успио.“⁶⁴ Чета упућена према Богетићима спријечила је покушај четника да интервенишу са те стране. Од Миљевића 2. батаљон се оријентисао ка Кујави, гдје су се четници прикупљали ради организовања отпора.

Главнина 4. батаљона требало је да напада на Богетиће, а његова 2. чета рејон цркве у селу Добруш. Међутим, због удаљености и слабих водича, они су тек у зору 2. августа стигли пред ова села. Пошто су оцијенили да то није вријеме погодно за напад, одустали су, с најмером да напад изведу наредне ноћи.

Наредне ноћи су 1. и 2. чета без борбе посјеле Добруш, одакле се непријатељ био повукао, а 3-ћа је успјела да заузме само дио ровова на Вардишту. Од даљег напада је одустала усљед недостајања ручних бомби, којима је једино могла да савлада јак отпор Њемаца и четника.

Трећи батаљон је запао у најтежу ситуацију. Непријатељ је пратио његов покрет и одлучио да му постави засједу. Пред саму ноћ уочи 2. августа Иван Ружић је довео из Никшића јаке четничке снаге (цијењене на једну бригаду) и са свих страна блокирао Кунак, у намјери да ту опколи 3. батаљон и, набацујући га на Острошке греде, да га уништи.

Батаљон је ноћу ушао у село доста развученом колоном, коју је оптерећивала комора од 45 товарних коња. У том моменту извиђачи су извијестили команданта батаљона Драгутина Филиповића да су они (извиђачки вод бригаде) и неки позадинци, са Острошких греда, припуцали на доста бројну четничку групу која се код манастира Острога била прикупила у најмери да ту прослави Илиндан (2. август) и принудила је да напусти Острог. Истовремено су га обавијестили и о гласовима да су четници из Никшића предузели неке покрете у овом правцу. Будући да је батаљон несметано ушао у Кунак, команданту није изгледало ништа сумњиво, али се ипак распитао код мјештана за пролаз према планинском насељу Бухавици, сјевероисточно од Острошких греда.

⁶² Учесници ове борбе, у својим сјећањима, Миљевиће означавају као Милојевиће.

⁶³ Зборник докумената, III, 10, 100 - Извод из Операцијског дневника 6. бригаде. Неки учесници, међу њима и Јово Михаљевић (н. д., 83) наводе да их је било 50.

⁶⁴ Ј. Михаљевић, н. д., 83.

Напад на Планиницу и Стубицу требало је да почне око 2 часа 2. августа, али је, на инсистирање замјеника команданта бригаде Николе Бановића, који се кретао с батаљоном, командант батаљона нешто раније наредио 2. чети да заузме једну чуку непосредно западно од Кунка, за коју је оцијењено да доминира околином. Четници као да су то чекали. На прве партизанске пуцње отворили су ураганску ватру са свих страна. Батаљон се нашао потпуно опкољен, принуђен да се бори у окружењу. Ипак, сви његови дјелови су прихватили борбу без панике. Прва брига команданта била је да спасе пратећи вод и комору. Наредио је 3. чети која је посљедња ушла у село, да се упорно брани док се не извуку сви позадински дјелови. А један вод 1. чете и пратећи вод добили су задатак да отворе правац ка Бухавици. Главнина 1-ве и 2. чете организовале су одбрану јужно и западно од села. Сви су с успјехом извршили задатак. Нарочито 3. чета за чију је борбу командант батаљона касније писао да је била - величанствена.⁶⁵ Прво је извучена комора а онда, по дјеловима, читав батаљон. Неколико бораца се склонило у шкрипове а сјутрадан се вратило у јединице. Погинули су борац Горчин Ћетковић, који је претходног дана пришао бригади из села Лаза и у ствари служио као водич и болничарка Станка Шкерковић, коју су четници на превару ухватили. Тако се батаљон послје трочасовне борбе извукао из ванредно тешке ситуације, захваљујући хладнокрвности, сналажљивости и храбрости старјешинског кадра, али и свих бораца. „Мислим да је ријетко која јединица запала у такву ситуацију, а да се извуче са тако мало губитака, још кад се узме у обзир терен и гломазна комора којом се располагало“, записао је командант Филиповић у својим сјећањима.⁶⁶

Обавијештен о овим борбама 6. бригаде, а нарочито о тешкоћама на које је наишао 3. батаљон, капетан Бруно Вулетић је за ноћ 2/3. август организовао препад на Никшић. Тако је Ударни батаљон Никшићког одреда усмјерио правцем Глибавац - Драгова Лука - Никшић, 3. батаљон своје бригаде правцем Стуба - Кочане - Студеничка главица и Бањско-вучедолски батаљон правцем Штедин - Студенци - Страшевина.⁶⁷

Вјероватно због тога а и због чињенице да се 3. батаљон извукао из окружења без тежих посљедица, Иван Ружић је повукао своје снаге за Никшић. Само мањи његови дјелови задржали су се сјеверозападно од Кунка, наслањајући се на њемачке дјелове на к. 538. Трећег августа 3. батаљон је кренуо у противнапад, у ствари на извршење свог основног задатка. Када је послје краће али оштре борбе савладао отпор њемачких снага на к. 538, разбјежали су се и четници сјеверно и јужно од тог положаја, па је батаљон ослободио Повију и Стубицу. Четници су се били повукли из Богетића, али је 4. батаљон то са закашњењем примијетио. Четници су, наиме, на грудобранима својих ровова ос-

65

Драгутин Филиповић, *Трћи батаљон у борби на Кунку*, Шеста црногорска, 349.

66

Исто.

Зборник докумената, III, 10, 71. Наређење је погрешно датирано са 2. јулом, што је, поред осталог, јасно и из чињенице да у његовом заглављу стоји назив „пролетерска“, о коме је бригада обавијештена тек крајем јула.

тавили „вјештачке фигуре“, па је варка уочена нешто касније. Тако се 4. батаљон повезао с 3-ћим код Стубице, па су заједно, он западно а 3-ћи источно од комуникације, очистили просторију до Мирове главице и Царевог моста.

Трећег августа је и 1. батаљон разбио четничке дјелове у Демировићима и Фрутку, а 2. батаљон у Кујави и одбацили четнике ка Орјој Луци. На тај начин су 1. и 2. батаљон оријентисани ка долини Зете и Даниловграду, а 3. и 4. блокирали Никшић са југа и југоистока.

Четвртог августа непријатељ је покушао да направи продор од Даниловграда ка Богетићима. Ангажовао је, према процјени штабова батаљона, око 700 Њемаца, талијанских фашиста и четника. На правцу 1. батаљона успјели су чак да заузму Ржиште. Притисак на Обадов бријег био је такође јак, али је 1. батаљон успио да га осујети. Борба је настављена читавог дана. Предвече је 1. батаљон успио да поврати Ржиште и непријатеља поново одбаци у долину Зете. Паралелно са овим, око 80 Њемаца и 30 четника нападао је 2. батаљон. У први мах су успјели да овладају неким чукама изнад Творила, али је 2. батаљон противнападом успио да их одбаци.

И наредног дана су ове удружене непријатељеве снаге покушавале да потисну 1. и 2. батаљон. Батаљони 6. бригаде, међутим, веома су енергично дејствовали и све покушаје непријатеља осујетили. При том су 2. батаљон припомогли дјелови Зетског НОП одреда.

На правцу 3. и 4. батаљона тих дана није било борби, па су они приступили рушењу комуникације Никшић - Даниловград, а тамо гдје то није било могућно постављали су препреке (барикаде).

У овим борбама 6. бригада је имала 6 мртвих и 10 рањених, док су непријатељеви губици, очевидно претјерано, цијењени на 160 мртвих, 28 рањених и 10 заробљених.⁶⁸

Напад који су њемачко-четничке и усташко-домобранске снаге наредних дана извршиле из Требиња, Билеће и Грахова, штаб 2. корпуса је оцијенио као притисак да би се 6. црногорска бригада одвукла са комуникације Никшић Даниловград. Он је цијенио да је ангажовано око 2.500 непријатељских војника.⁶⁹ Пошто 2. далматинска бригада није могла сама да их задржи и 6. бригада је морала да се привуче на простор западно од Никшића. То јој је наређено већ 6. августа, а сјутрадан, послје дугог и напорног марша, све њене јединице су се прикупиле у селу Брестици, изузев комору, коју је пратила једна чета 4. батаљона.

Штаб бригаде је обавијештен да је непријатељ овладао Божуровим брдом, Црвеном Китом и Загором, а на десном крилу, његови дјелови су уочени чак

⁶⁸

Депеше Радомира Бабића од 3. и 8. авг. 1944, наведена књига депеша ПОГ-а. Наведени изводи из Операцијског дневника бригаде; Зборник Шеста црногорска: Вукота Ћипранић, *Борба на Милојевићима и Кујави* (315) Момо Николић и Крсто Јокић, *Морамо заузети Милојевиће* (319), Гојко Бојовић, *Само је један рањен утекао* (323) Милован Бакрач, *Трећи батаљон у обручу* (347), Веселин Рајковић, *Продор из обруча* (349), Милица Драговић Криваћевић, *Пакао испод Гарча* (351).

⁶⁹

Дневник 2. корпуса, 583.

³⁹ према В. Ракити (к. 1308). У току 8. августа није испољио готово никакву активност, чак ни артиљеријом, али је најављено да му пристижу појачања од два батаљона „вражјака“ из 369. легионарске „вражје“ дивизије.

Пошто је добио задатак да судјелује у већ приказаном противнападу Групе, штаб 6. бригаде је упутио 1. батаљон у напад правцем Триглав - Плешевац - Околишта - Савино брдо, гдје је требало да се везује с дјеловима 2. далматинске бригаде; 3. батаљон правцем Црвена Кита - Загора - Осјеченица и 2. батаљон правцем Размуће - Ђулов До. Као крилни, овај батаљон је требало да служи и као обезбјеђење према Грахову. Четврти батаљон, био је у резерви, у с. Подлисац. Штаб бригаде се задржао у Овчем Долу.

Напад се од почетка успјешно одвијао, јер непријатељ није ни пружао јачи отпор. Због тога није било потребе да ка Грахову и Вилусима интервенише 4. батаљон, па је упућен ка Кусидама и Бубрежаку, да послужи као заштита од Никшића.

За 9. август предвиђено је да 1. батаљон продужи чишћење терена од Околишта ка Осјеченици, 3. батаљон од Загоре ка Бобјеру и Калоперу, а 2. батаљон да организује заштиту од Грахова и Трешњева. Међутим, тога дана је једна јача њемачка група извршила изненадан продор кроз борбени поредак бригаде од Грахова, преко Јабукe и Љешевице за Трубјелу.⁷⁰ Њемци изгледа нијесу знали да су у ж. станици Трубјела налази штаб Приморске оперативне групе, па је пратећој чети и приштапским дјеловима успјело да их привремено задрже док се овај штаб није извукао. Истовремено је наређено да се 1. и 4. батаљон 6. бригаде хитно упуте ка Трубјели, да би уништили ове непријатељеве снаге.

Непотпуни 4. батаљон се упутио преко Кусида ка Трубјели и прије овог наређења, тек што је чуо борбу у том правцу. Батаљону, додуше, није било јасно откуд непријатељ тамо, кад су западно од Трубјеле главне снаге обје бригаде ПОГ-а и 29. херцеговачке дивизије. Чак и кад су у даљини осмотрени Њемци у покрету није било сасвим јасно да ли је то непријатељ или пак стиже 2. чета која је штитила комору. Тек кад је непријатељева колона избила из тунела наспрам Кобилје главе (к. 910), уочено је да су то Њемци. Предњи дјелови 4. батаљона су први отворили ватру, али у трци ка к. 910 Њемци су били бржи. У ствари, били су ближи коти, па су стигли на ово узвишење и на њему посјели раније зидане ровове. У току дана 4. батаљон је у више махова јуришао на овај положај, неколико пута га чак и узимао, али су га Њемци противнападима преотимали. Ни напад комплетног батаљона, када је пристигла и 2. чета, није успио.

Већ је била ноћ када су премореним борцима интендантски органи допремили храну. Овај предах Њемци су искористили и недовољно обезбјеђеном страном ка селу Сланом спустили се у поље и умакли за Никшић. На положајима

У документацији ПОГ-а помиње се 200 њемачких војника, али се наводи и да су у питању два непријатељска батаљона. Изгледа да су то били дјелови 181. дивизије за које је било предвиђено да у дурмиторској операцији учествују у нападу на дјелове 3. дивизије, уз долину Мораче.

су оставили неколико мртвих војника и десетак мазги са товарима хране и опреме. Први батаљон није стигао да судјелује у овој борби.

Непријатељ је на правцу напада 3. батаљона имао 2 мртва, а на правцу 4 батаљон „34 мртва и око 30 рањених“. Из бригаде само је 4. батаљон имао губитака и то 2 мртва и 20 рањених.⁷¹

Чак и 11. августа штаб 2. корпуса је очекивао само „привремене испаде“ на слободну територију, њемачких снага које су пристигле из Грчке до Пећи и Сјенице и за које се сматрало да „иду даље“.⁷² Ипак је корпусној војној области наређена строга приправност и да се ослободи „баласта“, како би у случају потребе могла одмах кренути. Тога дана међутим, отпочела је операција Рибецал, а већ два дана касније, пошто је непријатељ ушао у Андријевицу, наређено је 1. пролетерској дивизији да затвори правце од Пријепоља и Пљеваља ка унутрашњости Црне Горе, 3. дивизији да са двије бригаде затвори правце од Андријевице ка Трешњевику и од Берана ка Бјеласици, а једном бригадом од Подгорице ка Лијевој Ријеци. Двадесет деветој дивизији је наређено да дејствује у Херцеговини. Приморска оперативна група да затвори једном бригадом правац Никшић - Шавник, водећи рачуна и о правцу ка Жупи, а осталим снагама да дејствује на комуникацији Никшић - Вилуси - Грахово. Такође је препоручено да се руше комуникације, а народу скрене пажња да се клони друмова у рејону гдје се воде борбе.

У вези с тим, штаб ПОГ-а је 6. бригади наредио да се групише на простирју Брезовик, Товић, како би затворила правце Никшић - Пива и Никшић - Шавник и контролисала правац Никшић - Жупа. Извиђачким дјеловима требало је да контролише Драгову Луку и Рубежу, правац Драговољићи - Жупа и да одржава везу с дјеловима 2. далматинске бригаде „на простору Кулина“.⁷³

Извиђачки батаљон 2. корпуса, са просторије Убли, Бијело Поље и даље је требало да затвара правац од Чева, а везу с њим да одржавају дјелови Никшићког одреда.

Штаб ПОГ-а се налазио у Каменском, а штаб 6. бригаде у селу Ивању.

Пошто је 6. бригада већ 12. августа била посјела своје старе положаје у рејону Никшића, није било потребно да врши никакве промјене у вези с наведеним наређењем штаба ПОГ-а од 14. августа. Први батаљон је из рејона Драговољићи наставио да контролише правац према Никшићкој Жупи и „патролним извиђањем“, комуникацију Никшић - Даниловград; 3. батаљон, из Лукова, затворио је правац ка Шавнику, а 2-ги, из Горњег Поља, ка Пиви, с тим што су сви истурали предње дјелове ка Никшићу. Четврти батаљон је био на одмору

⁷¹

Књига депеша ПОГ-а: депеша Радомира Бабића штабу 2. корпуса од 9. и 10.8.1944. Наведени извод из Дневника 6. бригаде; Ј. Михаљевић.н.д., 84-86, и из Зборника *Шеста црногорска Момчило Ђикановић, Борба у сусрету* (361), Јован Недић, *На Кобиљој глави* (371), Милорад Јовић, *Борба за Кобиљу главу* (375).

⁷²

Зборник докумената, III, 10, 93.

⁷³

Исто, III, 8, 65.

у Ивању. Свим јединицама је скренута пажња да појачају будност и извиђачким органима прате рад непријатеља и његове намјере.

Тако непријатељ у припремној фази дурмиторске операције није успио знатније да потисне снаге 29. херцеговачке дивизије и Приморске оперативне групе. У наставку операције, пак, 29. дивизија је спријечила јачу концентрацију непријатељевих снага у Гацку, Билећи и Требињу, ради продирања ка Никшићу, а јединице Приморске оперативне групе су сигурно контролисале комуникацију Вилуси - Никшић и путеве који од Никшића водена сјевер. На тај начин они су осигурали услове да се 3. дивизија, у случају нужде, повуче ка линији Горње Поље - Голија, ради ослонца на 29. дивизију.

Док су се 3. дивизија са истока и 12. војвођански корпус и 6. личка дивизија са запада, под снажним непријатељевим притиском повлачили ка масиву Дурмитора, непријатељ је током друге половине августа у више махова покушао да потисне 6. бригаду и изврши продор ка Шавнику и Пиви. Такви покушаји, са по неколико стотина војника, чињени су 14, 15, 18, 20. и 21. августа. Овога посљедњега дана нарочито упорно,⁷⁴ у садејству са снагама из долине Мораче усмијереним ка Лукавици, коју је бранила 7. омладинска бригада 3. дивизије. Ти напади су били добро смишљени, као подршка снагама њемачке 1. брдске и 7. СС дивизије „Принц Еуген“, које су настојале са истока и запада да продру ка Брезнама, одакле је, са импровизованог аеродрома припремана евакуација преко хиљаду рањеника, болесника и старих, изнемоглих сапутника наших јединица из збјегова, на лијечење у Италију. Али сви ти покушаји непријатеља су осујећени. Батаљони 6. бригаде, као и дјелови 7. бригаде, редовно су одбацивали непријатеља и наносили му знатне губитке.⁷⁵

Упоредо са овим одбрамбеним акцијама 6. бригаде, дјелови 2. далматинске бригаде и Никшићког одреда вршили су препаде и стално узнемиравали окупаторски гарнизон Никшића. Ноћу 17/18. августа дјелови 2. далматинске бригаде и Никшићког одреда у једном таквом препаду упали су у Страшевину и ослободили 50 партизана и родољуба из четничког затвора.⁷⁶

Двадесет другог августа савезнички авиони су, готово испред непријатељевих топовских цјеву, подигли партизанске рањенике, болеснике и изнемогле и одвезли их у Италију. Дванаести корпус, преко Голије, одлазио је за Херцеговину, да заобилазним путем поново избије на Дрину и пређе у Србију; 6. личка пролетерска дивизија водила је још увијек тешке борбе код Божура, бранећи аеродром са сјеверозапада, да би затим преко Дубљевића у Пивској Жупи, кренула за Санџак и даље у Србију, за 1. пролетерском дивизијом која је већ била на Златибору. Трећа дивизија, која је бранила аеродром са истока,

⁷⁴ Према Дневнику 2. батаљона 6. бригаде око 600, а према *Ослободилачком рату* (2, 271) чак 1.000 војника.

⁷⁵ Н. Јовићевић (н. д., 532) наводи да је само 21. августа, на правцу 6. бригаде било 50 мртвих њемаца и четника.

⁷⁶ Исто, 520 и Гојко Миљанић, *Никшићки НОП одред*, Београд, 1970, 378; Наведена књига депеша ПОГ-а: депеша Р. Бабића штабу 2. корпуса од 18.8.1944.

са италијанском дивизијом „Гарибалди“, пребацила се на лијеву обалу Комарнице да би се њена главнина, преко Штитова, вратила у срезове Беране и Колашин, с тим што је њеној 7. омладинској бригади стављено у задатак да брани линију Мокро - Гвозд, како би омогућила овај маневар главнине. Шестој бригади је у истом смислу наређено да упорном одбраном својих положаја онемогући непријатељу да продором из Никшића отежава или спречава овај маневар.⁷⁷

Ситуација код непријатеља још увијек није била јасна. Сматрало се да нападе на главне снаге НОВЈ у Црној Гори изводи претходница једне њемачке армије која се повлачи из Грчке. Ради остварења замишљеног маневара 2. корпуса 23. августа наређено је 3. дивизији да разбије непријатеља на линији Мокро - Војник - Горње Поље, а 6. бригади да рокира своје главне снаге на линији Пиштета - Шуме - с. Сјенокоси - с. Завраца, везујући се десно са снагама 2. далматинске бригаде код Кусида; извиђачким дјеловима да осматра од Горњег Поља и Лукова ка Војнику, Јаворку и Брезнама, а такође да „осматра“ правац Голија - Дуга. Повлачењу на ове положаје, предвиђеном за 24. август, требало је да претходи препад на Никшић, како би непријатељ био заваран о правим намерама бригаде. Тога дана (24. августа), једна чета ове бригаде требало је на Јаворку да смијени Пратећи батаљон штаба 2. корпуса и да осматра десну обалу Комарнице, рејон Пивског манастира и села Дужи. У случају јачег непријатељевог напада од Брезана, ова чета није имала задатак да пружи одсуднији отпор, већ да се поступно повлачи у састав главнине бригаде. Истим наређењем је и пионирски батаљон корпусне војне области, из рејона с. Пресјеке, стављен под команду штаба 6. бригаде. У Пресјеку је 24. августа требало да стигне и Артиљеријски дивизион корпуса, да би, у случају потребе, подржао 6. бригаду. Друга и 4. бригада талијанске дивизије „Гарибалди“, преко Голије и с. Дубочке, пребациле су се за Велимље, да би се ставиле под команду штаба Приморске оперативне групе. Ова група и 29. херцеговачка дивизија остајале су на дотадашњим задацима, с тим да ПОГ „буде опрезнија“ на правцу Никшића, а 29. дивизија „на правцу Планина Пивска - Дулићи“.⁷⁸

Двадесет четвртог августа главнина 3. дивизије прикупила се на просторији Студено, Рађево, Прага. Седма омладинска бригада добила је задатак да разбије четничке снаге на Крнову, како би обезбиједила услове за предвиђени продор дивизије ка долини Мораче и даље на исток. Шеста бригада, послје планираног препада, извршила је регруписавање снага, како не би била изложена истовременом нападу од Никшића и са сјевера. На десном крилу, у рејону Завраца, постављен је 2. батаљон, који се наслањао на дјелове 2. далматинске бригаде код Стубе. Даље на сјевер постављен је 1. батаљон у рејону Вировштака, (триг. 1119) а затим 3-ћи и на лијевом крилу 4. батаљон, чија је једна чета посјела Јаворак.

Сјутрадан је 7. црногорска омладинска бригада на Крнову буквално уништила „гвоздени пук“, у ствари 8. пук Црногорског добровољачког корпуса,

⁷⁷

Зборник докумената, III, 8, 93.

⁷⁸

Зборник докумената, III, 8, 97, Заповијест штаба 2. корпуса, О. пов. бр. 485, 23.8.1944.

елитну четничку јединицу од које је много очекивано. Пета и 9. бригада 3. дивизије нијесу имале потребе да интервенишу, па су без сметњи наставиле покрет ка Морачи. За њима је кренула и 7. бригада.

Њемачке снаге (дјелови 1. брдске дивизије) наставиле су продор преко Шавника и Брезана, очекујући судар с партизанским снагама на правцу ка Никшићу. Оне су тога дана одбациле чету 4. батаљона 6. бригаде са Јаворка, због чега се претпостављало да најмеравају даље ка Никшићу. Поготову што је штаб ПОГ-а добио податке да је тога дана у Никшић Њемцима стигло појачање из Подгорице. Ова претпоставка је добила на увјерљивости 26. августа, када су јаче њемачко-четничке снаге из Никшића стигле у Горње Поље и почеле да поправљају старе и уређују нове положаје око Видрована и села Раствовца. Тога дана су се у Јасеновом Пољу повезали ови њемачки дјелови и дјелови 1. брдске дивизије. Међутим, ови други су се истога дана повукли за Шавник, одакле је, послје краћег одмора, њихова дивизија упућена за Србију, као и 7. СС дивизија „Принц Еуген“ и још неке њемачке јединице које су судјеловале у дурмиторској операцији. Оне су прокрстарице слободном територијом Црне Горе успориле пребацивање 12. корпуса, 1. и 6. пролетерске дивизије у Србију и црногорском народу донијеле много невоља и патњи, али предвиђени циљ нијесу постигле. Биле су изманеврисане, а партизанске јединице поново на путу да поврате привремено изгубљену слободну територију. Четници пак, као помагачи Њемаца, доживјели су на Крнову још један тежак пораз.

Њемачке и четничке снаге у Горњем Пољу, међутим настојале су да ове положаје задрже као дио спољне одбране Никшића. Штаб 2. корпуса је 27. августа формирао извиђачки одред од три батаљона, под командом Андрије Пејовића, као команданта и Миљана Јауковића, као политичког комесара. У састав одреда ушао је један батаљон ОЗН-е (Одељење заштите народа) и по један батаљон Никшићког и Дурмиторског одреда, састављених углавном од одборника и позадинских активиста, које је требало вратити на терен. Тај одред је прокрстарио дурмиторским крајем, разбио неколико заосталих четничких група и утврдио да су се Њемци повукли са овог подручја. У сличној улози, ка Гвозду и Шавнику био је упућен 4. батаљон 2. далматинске бригаде са бригадним извиђачким водом. Пошто су ови дјелови извршили свој задатак, штаб Приморске оперативне групе наредио је штабу 6. бригаде да ликвидира и новоформирано њемачко-четничко упориште код Горњег Поља. Напад је требало да подржавају два топа корпусне артиљерије.

У вези с тим, штаб 6. бригаде је 31. августа наредио да његов 3. батаљон крене правцем Дубрава - Пиштети - Брезови врх (триг. 1160) - Сурдуп на простор Кнеж Поље, гдје треба да стигне један сат прије мрака и са полазних положаја у висини Шавног брда крене у напад ка Старој Кули, Врањском врху и Смрековачи (к. 736), с тим да се везује, десно, с 1. батаљоном и са батаљоном ОЗН-е, који су се налазили на простору Ивање ~ Луково, углавном у извиђачкој акцији ка Никшићкој Жупи и Сињајевини,

Први батаљон, са Вировштака требало је да до 18 часова посједне полазне положаје за напад на непријатељеве снаге око цркве у Горњем Пољу. Уколико

овим положајима брзо овлада, везујући се с 3. батаљоном лијево и 2-гим десно, требало је да настави дејства ка Товићу.

Други батаљон, под заштитом мрака да посједне полазне положаје за напад на непријатеља на висовима Брезовика и даље према Градини. Своја дејства требало је да усклади са дејствима 1. и 3. батаљона.

Артиљерија са ватрених положаја у рејону Дубраве, добила је задатак да туче рејон цркве у Горњем Пољу., а остале тачке само по потреби и на захтјев јединица у току борби.⁷⁹

Тако је у ствари организован концентричан напад на удружене непријатељеве снаге, које су цијењене на 300-350 војника. Други и 1. батаљон су оставили по једну чету да затворе правце од Никшића, а главнином прешли у напад. При том је 2. батаљон релативно брзо овладао висовима Брезовика и Смрековачом, а онда прешао у снажан напад на Градину. И на свим осталим правцима је непријатељ послјије двочасовне борбе сломљен, али, разбијен по групама, наставио је да пружа отпор чак и читаво прије подне 1. септембра. Иза подне је по групама почео да се повлачи ка Никшићу. При том је претрпио тешке губитке. Штаб 2. корпуса је 1. септембра забиљежио у свој дневник да су погинули 71 Њемац и талијански фашиста; 2 официра и 11 четника, а заробљено 5 Њемаца. Заплијењено је: 2 тешка и 4 лака минобацача, 2 митраљеза, 7 шараца, 5 машински, 3 парабелума, 2 двогледа, 50 пушака, 2 полуаутоматске пушке, 3 сигнална пиштања, 80 бацачких мина и друга опрема. Шеста бригада је имала 2 мртва и 12 рањених. Разбијени њемачки и четнички дјелови су протјерани у Никшић, а 6. бригада је поново посјела положаје у висини Драговољића и Товића.⁸⁰

Ово је био последњи ехо дурмиторске операције, а завршен је као и читава операција, поразно по непријатеља.

Ако се узме у обзир замашан циљ који се желио постићи формирањем Приморске оперативне групе, на крају полугодишта њенога рада, не би се могло рећи да је она постигла оно што се од ње очекивало. Није озбиљније угрозила непријатељеве снаге и одбрамбене објекте у Приморју. Па ипак, њено присуство у ширем рејону Никшића, Грахова и дијела старе Црне Горе било је веома значајно. Непријатељ је у томе залеђу Боке Которске био стално под њеним притиском, а комуникације на том подручју повремено у прекиду а стално угрожаване. У вријеме опсјежних операција на сјеверу Црне Горе знатне њемачке и четничке снаге у јужном и југозападном њеном дијелу биле су паралисане и онемогућене да интервенишу ван свог подручја. Сем тога Група је стајала као стална пријетња њемачким снагама у случају искрцавања савезника на овом подручју и као сигурна сметња четницима да се у том случају прикажу у друкчијем свјетлу него као помагачи Њемаца, што су у свакој прилици, током ових мјесеци били. Због свега тога полугодишњи рад ПОГ-а може се оцијенити као успјешан.

⁷⁹

Зборник докумената, III, 8, 111, Заповијест Обр. 41.

⁸⁰

Дневник 2. корпуса, 580-604; Н. Јовићевић, н. д., 544-557.